

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida
1914–1918 metais

1996

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida 1914—1918 metais

UDK 947.45
Lo-139

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Giedrius Subačius
Antanas Tyla

**Autorius dėkoja Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiam prie knygos išleidimo**

ISSN 1392—0391
ISBN 5—417—00715—3

© Raimundas Lopata, 1996
© Lietuvos istorijos institutas, 1996

TURINYS

Įvadas	5
PIRMA DALIS. „GINTARINĖS“ DEKLARACIJOS GEOPOLITINIS KONTEKSTAS	11
1914-ųjų perspektyvos	11
Dėl vietos po saule	15
Lenkų klausimas	23
„Tak vied eto čepucha“	28
Kompromisai ir konfliktai	35
Lietuvių politinis pasaulis	35
„Tautos vienybės“ atgimimas	37
Radikalų gravitacijos	42
Vokietijos veiksnyys	48
ANTRA DALIS. NE TIEK Į RYTUS IR Į PIETUS, KIEK Į VAKARUS	56
Ką okupavo Vokietija? A. Pfeilio kazusas	56
Didžiosios Lietuvos kontūrai	63
Politikos kamufliažas	64
Liberalus okupacijos periodas	67
Kaipgi iš tikrųjų buvo Vilniuje	70
Kaipgi iš tikrųjų buvo Kaune	83
Šalin nuo Rusijos	92
„Vive la Pologne!“, arba Lenkijos šešėlis	103
Apie „lietuvišką“ ir lietuvių politiką	112
Restitucijos regimybė	113
Kursas — Lietuvos klausimo internacionalizavimas	117
Prijungimo politika ir kelio į laisvę pradžia	122
Svetimos valdžios žinioje esantis kraštas	130
Pasirengimas deryboms	130
Naujas derybų etapas. I dalis	132
Intermedijos tema: Antantė ir lietuviai	138
Naujas derybų etapas. II dalis	142
Lietuviškoji neomonarchizmo interliudija	145
Rytų komisija ir J. Gabrys	146

F. Roppas ir Lietuvos Taryba	149
Lietuvos karalius Mindaugas II	153
Konflikto koncepcija	163
Limitrofinė valstybė	167
Vakarai, Vakarai	171
„Atėjo laikas sudaryti savą valdžią“	173
Išvados	178
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	183
THE DEVELOPMENT OF THE LITHUANIAN STATEHOOD IN 1914—1918 (Summary)	208
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	218

Tuo tarpu šie, nors ir kėlė klasinį požiūrį, suponavusį mažų mažiausiai neigiamą nusistatymą dvarininkijos atžvilgiu, mėgino skirti visuomeninį ir tautinį pradą. Linę vertinti etnografinius bruožus kaip kultūrinius, pripažindami lenkų bei kitų tautybių ypatingumą, jie etninei diferenciacijai priešpriešino pilietinę integraciją (visų Lietuvoje bendrai gyvenančių tautybių lojalumą kraštui ir pilietinių pareigų jam vykdymą). Todėl lietuvių ir lenkų konfrontaciją radikalai laikė pavojingu dalyku, bandė užkirsti jai kelią ne tik mažindami lietuvių tautininkų, krikščionių demokratų bei lenkų tautinių demokratų įtaką, bet ir plėsdami ryšius su demokratinės bei socialistinės pakraipos partijomis ar sąjūdžiais Lietuvoje.

Iš jų išsiskyrė dar nuo XIX a. pabaigos formavęsis iš esmės demokratinis bajoriškos kilmės inteligentų sąjūdis. Šis, vadinamasis krajovcų (kraštiečių, krašto koncepcijos šalininkų), sąjūdis bandė tęsti LDK bajoriškojo teritorinio patriotizmo tradicijas, Lietuvos ir Gudijos teritoriją laikė vieninga, nedaloma politine, visuomenine ir ekonomine visuma, pasisakė už jos valstybingumo, pagrįsto demokratine Lietuvos (LDK) pilietybės institucija, atkūrimą ir lygiateisį federavimąsi (konfederavimąsi) su Lenkija.

Derybos, konsultacijos lietuvių ir Lietuvos politinių struktūrų integracijos tema tarp šio sąjūdžio, nedaugelio gudų inteligentų ir LDP, tarp LSDP ir Lenkų socialistų partijos (PPS) vyko dar 1905 m. revoliucijos laikotarpiu. Neoficialūs pasitarimai, susiję su Vilniaus masonų ložėmis ar surengti prisidengus „Gazeta Wileńska“ ir „Lietuvos žiniomis“, vyko ir 1908—1914 m.⁵ Buvo bandoma į juos įtraukti ir nacionalistinių pakraipų atstovus. Tačiau politinio kompromiso paieškos nebuvo rezultatyvios. Ir lietuvių, ir Lietuvos politiniai pasauliai karą pasitiko draskomi prieštaravimų.

„TAUTOS VIENYBĖS“ ATGIMIMAS

Išgirdusi apie visuotinę mobilizaciją ir neišvengiamą karinę konfrontaciją, imperatorienė Aleksandra Fiodorovna pravirko: „Tai visko pabaiga.“⁶ Sunku pasakyti, ar ji ašaromis dangstė savo nerimą dėl gimtosios Vokietijos, ar ji, carienė motina, apraudojo žūstančius Rusijos sūnus. 1914 m. vidurvasarį verkė ir Lietuvos motinos. Veikiausiai keikdamos tiek Rusiją, tiek Vokietiją, lydėjo jos savo vaikus, meldėsi už jų gyvybę ir taip norėjo tikėti „Šaltiniu“, teigusiu, kad „dabar net kazokams nelaisvėje nekerta galvų, bet maitina, gydo ligonius ir po karo grįžta jie namo...“⁷

O vyrai? Vyrus taip pat šokiravo žinia apie karo pradžią, bet atsitokėję ir nuraminę moteris jie vėl metėsi į politiką. „Atsitiko

toji nelaimė, į kurią ligi paskutiniųjų valandų negalėjome pri-
versti save tikėti",— guodėsi „Viltis“ ir ragino visus lietuvius tin-
kamai atlikti savo priedermes ir pareigas valstybei⁸. Krikščionys
demokratai Kaune suskubo svarstyti patriotinės demonstracijos
surengimo klausimą. Kaip parodė M. Yčo kalba Dūmoje, „Gintar-
rinė“ deklaracija, tautininkai ar jiems artimi veikėjai taip pat
liko ištikimi konservatorių konformistinės politikos principams,
dabar orientuotiems į labai konkrečius Rusijos valdžios veiksmus.
Tačiau tokia taktika, kai prisidengus pompastišku lojalumu at-
sargiai dėstomos politinės aspiracijos viliantis sulaukti ar net mė-
ginant išprovokuoti oficialiosios Rusijos atsaką į jas, apčiuopia-
mų rezultatų nedavė. Tiesa, Petrogrado kabinetų kuluaruose
palankumo ženklų,— o tuo M. Yčas galėjo įsitikinti,— buvo paro-
dyta. Bet ar jų pakako konservatoriams, norėjusiems įtikinti politi-
nius oponentus, visų pirma radikalų stovykloje, pasirinktos tak-
tikos perspektyvumu?

O radikalai pirmiausia pasipriešino taikstymosi su rusų valdžia
taktikai, atvirai rusofilinei orientacijai. Demokratai bandė inici-
juoti autonomijos šūkį — propaguoti 1905 m. politinius nutarimus
dėl etnografinių ribų Lietuvos autonomijos su demokratiškai ren-
kamam Seimui Vilniuje. Mėgino jie organizuoti ir „autonomistų
grupę“, kuriai sutiko priklausyti ne tik socialdemokratai, neparti-
niai demokratų ir socialdemokratų simpatikai, bet ir keletas tau-
tininkų (A. Smetona) bei krikščionių demokratų atstovų⁹.

Taigi karas ne tik neužglaištė nesutarimų — jis dar labiau pa-
blogino santykius lietuvių politiniame pasaulyje. Ir vis dėlto jis
neiširo. Sutikime, konservatoriams kilęs noras įtikinti oponentus
skatino diskutuoti. Dar prieš pat liepos 26 d. posėdį M. Yčas,
J. Laukaitis neatsisakė tartis su demokratų atstovais Dūmoje
P. Keiniu ir M. Januškevičiumi. Tiesa, tąsyk konservatoriai nu-
vyklė, nes žadėjo kelti ir autonomijos reikalavimą¹⁰. Betgi ir ra-
dikalams netrukus teko įsitikinti, kad vienas dalykas yra agituoti
autonomijos naudai ir visai kas kita — nurodyti jos realizavimo
būdus bei metodus. Cenzūra neleido panaudoti propagandai spau-
dos, o apie masinį judėjimą, koks jis buvo 1905 m., esant karo
padėčiai vargu ar realu buvo svajoti. Todėl „autonomistų grupė“
iširo praktiškai nespėjusi nieko nuveikti.

Tad 1914 m. rugpjūčio 25 (rugsėjo 7) d. Vilniuje įvykęs slap-
tas visų lietuvių politinių partijų bei srovių susirinkimas nebuvo
atsitiktinis dalykas. Priešingai, jis dar kartą paliudijo lietuvių vi-
suomenės tam tikrą politinį subrendimą — vienų strategija ir tak-
tika koreguotina tik atsižvelgiant į kitų interesus. O susirinkimo
darbotvarkėje svarbiausias buvo punktas dėl Lietuvos ateities
esant naujai politinei situacijai. Paaiškėjus, jog visi susirinkusieji

pasisako už politinę autonomiją, buvo pereita ir prie būdų ją pasiekti nagrinėjimo. Čia nuomonės įvairavo, tad sprendimai buvo priimami balsų dauguma. Taigi dauguma pripažino, jog kai kurios „Gintarinės“ deklaracijos mintys netinkamos, nors viešai to kritikuoti nederėtų ir apskritai šio pareiškimo atžvilgiu reikėtų būti indiferentiškiems („nei šilta, nei šalta“). O ateityje panašaus pobūdžio kalbas turėtų apsvarstyti bendras politinis komitetas, kuris ir rūpintųsi lietuvių tautos reikalais, jiems atstovautų. Niekas neprieštaravo, kad reikia tokio komiteto, tačiau nesutarimų kilo dėl jo sudarymo principų. Sprendžiant iš likusių šykščių duomenų, konservatoriai siūlė išplėsti S. Šilingo iniciatyva organizuotą Lietuvos politikos centrą (jo nariai buvo L. Noreika, J. Kubilius, J. Basanavičius, A. Smetona, P. Dovydaitis ir kt.). Tačiau rugpjūčio 26 d. dalis demokratų ir socialdemokratai, atskirai susirinkę, pareiškė nepasitikėjimą centru ir įsteigė savo komitetą¹¹.

Pirmasis bandymas nepavyko. Ir vargu ar buvo galima staiga, balsavimu įveikti dar prieškario metais susikaupusius prieštaravimus, atsisakyti siekių užimti vadovaujančias pozicijas ir sutramdyti asmenines ambicijas. O juk ne vieną ano meto veikėją kankino „politikos profesoriaus“ kompleksas — tai patvirtina pravadės („idėjos gaidys“ — S. Šilingas) ar epigramos („kadangi tarp mūsų nėra gilių politikų, tai aš jums išaiškinsiu“ — A. Bulota)¹². Tačiau politinio kompromiso vis dar buvo ieškoma. Vienas LDP lyderių, M. Sleževičius, nesidrovėdavo apsilankyti Lietuvos politikos centro posėdžiuose. Vienytis atkakliai ragino tautininkų „Vairas“, redaguotas A. Smetonos.

Aiškesnes formas visa tai įgijo 1914 m. spalio—lapkričio mėn. Lietuvių kolonija Maskvoje pasiūlė sudaryti visų Rusijos dūmų lietuvių atstovų komitetą. Į sumanymą Vilniuje buvo palankiai pažiūrėta. Tokio komiteto sudarymas bei jo veikla galėjo prireikus remtis juridine motyvacija — tautos išrinkti atstovai. O svarbiausia, tarp buvusių ir tuometinių Dūmos narių visos politinės grupuotės turėjo savo atstovus. Spalio 20—21 (lapkričio 1—2) d. komitetas (P. Leonas — pirmininkas, A. Bulota — išdininkas, M. Yčas, M. Januškevičius, V. Jarulaitis, P. Keinys, J. Kubilius, V. Kuzma, J. Laukaitis, L. Lopas, A. Povylis, J. Sabolis, V. Stašinskas, V. Vitkauskis) konstituavosi. Konservatorių ir radikalų skaičius jame praktiškai buvo apylygis¹³. Tačiau netrukus paaikšėjo, kad abi pusės tebenori dominuoti, kovos centras perkeliamas į planuojamą steigti visos tautos šelpimo organizaciją. Komitetui iš esmės buvo palikta tik viena funkcija — parengti jos įstatus.

Dar 1914 m. rugpjūčio mėn. Vilniuje buvo įkurtas laikinasis lietuvių komitetas nukentėjusiems nuo karo šelpti, tačiau metų

pabaigoje jis jau nebepajėgė spręsti iškilusių problemų. Po triuškinamo rusų armijų pralaimėjimo Rytų Prūsijoje rugsėjo mėn., atkaklių kautynių Suvalkijoje rugsėjo—spalio mėn. nuo pafrontės linijos į Vilnių plūstelėjo lietuvių pabėgėliai. Kauno guberniją alino rusų kariuomenės rekvizicijos, o vietinei administracijai sunkiai sekėsi aprūpinti gyventojus maisto produktais, būtiniausiaiis reikmenimis. Nukentėjusiųjų, pabėgėlių reikalais ir žadėjo pasirūpinti Lietuvių draugija nukentėjusiems nuo karo šelpti (LDNKŠ).

Kita vertus, lietuvių veikėjams rūpėjo ne tik šelpimo reikalai. Kadangi caro valdžia palankiai žiūrėjo į filantropines draugijas*, buvo manyta LDNKŠ slapta panaudoti ir politiniams tikslams. Tiek konservatoriai, tiek radikalai sutiko, kad draugija, kurios veikla apims visą Lietuvą, t. y. Vilniaus, Kauno, Gardino ir Suvalkų gubernijas, leis pabrėžti krašto išskirtinumą, o gubernijose steigiami draugijos skyriai kurs prielaidas naujoms lietuvių visuomenės struktūroms atsirasti, „užsitikrinti tolesniam laikui“¹⁴. Tad suprantama, kad abi pusės nebuvo abejingos tam, kas gi tokiai draugijai vadovaus.

Steigiamajame susirinkime lapkričio 21 (gruodžio 4) d. krikščionys demokratai ir tautininkai, manipuliuodami rinkimais, išsikovojo Centro komitete dvylika iš numatytų penkiolikos vietų. Demokratai ir socialdemokratai rinkimų rezultatus energingai užprotstavė. Tai ir tapo „vienybės“ irimo pradžia.

Tiesa, priimtinos visiems išeities dar bandė ieškoti tautininkai, pasiūlę sutelkti dėmesį tik į nukentėjusiųjų nuo karo šelpimą. LDP sutiko, bet pareikalavo išlaikyti paritetą CK. Krikščionys demokratai tokį reikalavimą kategoriškai atmetė. Nors dalis radikalų buvo besutinką konstruktyvios opozicijos vaidmeniui, vis dėlto nusileido daugumos argumentams: negausi opozicija neturės įtakos draugijos veiklos krypčiai, bendradarbiavimas „klerikalnacionalistiniame CK“ sukompromituos lietuvių demokratiją Lietuvos „pažangiosios visuomenės“ akyse¹⁵.

Nuomonių skirtumas radikalų stovykloje atsirado 1914 m. pabaigoje atsinaujinus lietuvių ir lenkų ginčams. Tiek LDP, tiek LSDP karštai palaikė konservatorius, kartu reikalavo atskirti lietuviškas Suvalkų gubernijos apskritis (Seinų, Marijampolės, Naumiesčio, Vilkaviškio) nuo Kongresinės Lenkijos. Be to, buvo pro-

* Caro valdžios palankumą lėmė pakankamai pragmatiški interesai. Su draugijų pagalba buvo galima nusikrauti dalį karo naštos nuo savo pečių (Žr.: *Pervoja mirovaja vojna. 1914—1918.*—Moskva, 1968.—S. 336). Leidžiant steigtis tautinėms filantropinėms organizacijoms Šiaurės Vakarų krašte, matyt, buvo tikėtasi sukurti tam tikrą įtampos tarp jų židinį: Gardino, Vilniaus gubernijas savo globos sritimi skelbė lietuviai, gūdai ir lenkai, Suvalkų guberniją — lietuviai bei lenkai ir pan.

testuota ir prieš lenkų pretenzijas į Mažąją Lietuvą. Tačiau kai 1915 m. pradžioje LDNKŠ aktyviai įsitraukė į įsiliepsnojusį konfliktą dėl lietuviškų pamaldų Vilniuje, radikalai sunerimo.

Lietuvos visuomenėje kilęs konfliktas dėl kalbos bažnyčioje greitai virto smarkia diskusija tautinių mažumų reikalu. Lietuvių konservatoriai teigė, kad Lietuvoje lenkams priklauso tik mažumos teisės, tačiau vargu ar jos taikytinos, nes tie, kurie laiko save lenkais, yra sulenkėję lietuviai, nesusipratę etnografiniai elementai, kuriuos reikia sulietuvinti¹⁶. Iki tol radikalai, suprasdami, kokie opūs yra lietuvių ir lenkų santykiai, savo programose specialiai neišskirdavo Lietuvos lenkų iš kitų tautinių mažumų. Kita vertus, dar 1914 m. spalio mėn. spaudoje įvykę radikalų ir konservatorių debatai parodė, kad tautinių mažumų klausimo interpretavimas yra labai susijęs su abiejų grupuočių teorinėmis koncepcijomis, skirtomis valstybinio Lietuvos konstituavimosi pagrin-dams.

Formaliu pretekstu svarstymams tapo Vilnių pasiekusios Čikagoje surengto lietuvių kongreso rezoliucijos ir ypač J. Gabriio autonominės Lietuvos projektas. Konservatoriai pozityviai įvertino LIB vedėjo pasiūlytą plačiai suprastą etnografinį principą. Rusų spaudoje pasirodė M. Yčo straipsnių, kuriuose drąsiai, pritariant J. Gabriui, buvo pabrėžta, kad Rytų Prūsija, kartu ir Karaliaučius, yra lietuviškas kraštas¹⁷.

Tuo tarpu radikalai J. Paršaičio projektą kritikavo, jie reikalavo laikytis tikro etnografinio principo: ieškoti ne tik kalbos, papročių ir kitokių etninių bruožų, istorinės tradicijos, bet ir atsižvelgti į gyventojų apsisprendimą, kuriai tautai jie save priskiria, kokiam autonominiam centrui nori priklausyti. Brėždamas takoskyrą tarp J. Gabriio bei jį palaikiusių konservatorių iš vienos pusės ir radikalų — iš kitos koncepcijų, J. Šaulys aiškino: „Vienas dalykas yra paskelbti svetimus elementus etnografiniais ir pasistengti juos kuo greičiausiai asimiliuoti, o kitas, prisiėmus ekonominiais ir kt. motyvais kryptančius savitosios Lietuvos linkui svetimus elementus, suteikti jiems lygias kultūrinio plėtojimo teises. . .“¹⁸

O 1915 m. pradžioje kai kurie LDP (F. Bortkevičienė) ir LSDP (M. Biržiška) nariai ėmė pabrėžti, kad lenkai priklauso tautinei mažumai, ir neatsiribojo nuo konservatorių interpretacijos¹⁹. Vadinasi, radikalų mažumos tolesnis bendradarbiavimas LDNKŠ CK galėjo reikšti teorinių koncepcijų atsisakymą. Štai kodėl kovo 2(15) d. „Lietuvos žinių“ redakcijoje įvykusiame demokratų pasitarime buvo griežtai pareikalauta, kad mažuma, vadovaujama M. Sleževičiaus, pasitrauktų iš draugijos, o mažumos veikla buvo

įvertinta kaip užkertanti kelią tautų, gyvenančių Lietuvoje, telkimo programai²⁰.

Tautų, gyvenančių Lietuvoje, telkimo programa LDP veikloje nebuvo nauja ar originali. Prieškario metais lietuvių demokratai ne kartą bandė vienyti Lietuvos demokratines jėgas bendram šviečiamajam-kultūriniam darbui ar politinei kovai dėl Lietuvos valstybingumo. Karo pradžioje šią programą buvo imta įgyvendinti filantropinėje veikloje. 1914 m. pabaigoje—1915 m. pradžioje radikalai pasitraukė iš LDNKS ir jau sausio 19 (vasario 1) d. Vilniaus gubernatoriui P. Veriovkinui įteikė Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo gyventojams agronomijos ir teisių pagalbai teikti įstatus. Veiklos būdai, tikslai ir teritorija buvo numatyti tokie pat kaip LDNKS. O skirtumą gegužės 21 d. steigiamajam susirinkimui pirmininkavęs J. Vileišis paaiškino maždaug taip: nors įstatuose Agronomijos draugija pavadinta „lietuvių“, tačiau tinkamiau ją būtų vadinti „Lietuvos“, nes į ją stoja ir nelietuviai²¹. Būti LDP ir LSDP organizuotos draugijos nariais sutiko Dūmos atstovas žydas N. Fridmanas, gudai A. Zasztowtas, A. Luckievičius, D. Siemaška, lenkai U. Jankowskis, A. Venšlawowiczius, Rusijos Valstybės Tarybos narys A. Meysztowiczius ir kt.

To pakako, kad krikščionys demokratai iškeltų šūkį: „Katalikams nepalaikyti tos draugijos.“ O tautininkai ją pavadino lietuviškai—lenkiškai—žydiškai—pirmeiviškai—endekišku aljansu“²². Tai gi jie matė ir politinę draugijos įkūrimo prasmę.

RADIKALŲ GRAVITACIJOS

Radikalų atsisakymą 1914—1915 m. sandūroje kartu su konservatoriais kurti lietuvių visuomenines-politines struktūras lėmė ir vis smarkėję nesutarimai dėl santykių su Petrogradu politinės taktikos. Nors sužinojus apie triuškinamą A. Samsonovo ir R. Renenkampfo armijų pralaimėjimą Rytų Prūsijoje konservatoriai pastebimai padrąsėjo ir dabar atvirai prašė „liuosybės etnografinėi Lietuvai jos vidujiniame susitvarkyme“, pasiekti tai tebebuvo planuojama „ramiu kultūriniu darbu“²³. Radikalai nebuvo nusistatę prieš kultūrinį darbą, bet spyrė apie laisvės troškimą prabilti oficialiai, pavyzdžiui, iš Dūmos tribūnos.

1915 m. sausio mėn. sušaukus eilinę Dūmos sesiją, P. Keinys ir M. Januškevičius pareikalavo iš M. Yčo ir J. Laukaičio paskelbti lietuvių vardu deklaraciją, kurioje pagaliau garsiai būtų pasakyta: norima Lietuvai visiškos politinės autonomijos. Konservatorių atstovai politinės autonomijos idėjai neprieštaravo, tačiau siūlė neskubėti, nes dabar esąs netinkamas momentas, rusams nesi-